

УДК 346.2:378.09

ФОРМУВАННЯ ПРАВОВОГО СТАТУСУ СУБ'ЄКТІВ ГОСПОДАРЮВАННЯ У СФЕРІ НАДАННЯ ОСВІТНІХ ПОСЛУГ ДО ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Б.В. Деревянко, завідувач кафедри господарського та екологічного права, к.ю.н., доцент
М.В. Савченко, аспірантка Інституту економіко-правових досліджень НАН України

У сфері надання освітніх послуг можуть діяти різні суб'єкти господарювання. І хоча згідно із законодавством вони усі є некомерційними, проте можуть різнитися за організаційно-правовою формою та формою власності. В залежності від цих факторів останнім часом вченими, практиками і політиками пропонуються напрямки вдосконалення як самої системи освіти України, так і правового статусу окремих суб'єктів господарювання, що надають освітні послуги. Однак єдиної законотворчої політики в освітній сфері на сьогодні немає. Тому законодавство постійно змінюється, проте все одно потребує нових змін і доповнень. Так само потребує досліджень господарська практика діяльності навчальних закладів, які прагнуть стабільності та ефективного захисту власних, у першу чергу, приватних інтересів. Здобутки теорії права спираються на роботи вчених-юристів, які досліджували процеси функціонування освітньої сфери, державного та адміністративного управління навчальними закладами, цивільно-правового захисту приватних інтересів учасників правовідносин в освітній сфері. Серед вчених, хто останнім часом проводив дослідження в галузях адміністративного та цивільного права, а також державного управління, можна назвати таких вчених, як В.Б. Авер'янов, Д.Н. Бахрах, В.М. Бесчастний, Т.М. Боголіб, Н.С. Волкова, О.Ф. Долженков, О.В. Дубровка, І.В. Жилінкова, С.А. Загородній, Т.П. Козарь, М.Н. Курко, Мандрик С.І., В.О. Меркулова, А.А. Мірзоян, А.О. Монаєнко, Є.А. Огаренко, О.В. Плющ, Г.О. Пономаренко, Г.П. Савош, Л.С. Соколова, В.М. Співак, В.Я. Тацій, А.А. Телестакова, В.П. Тимошук, Є.Д. Шешенін та ін.

Проте питанням господарсько-правового регулювання діяльності навчальних закладів уваги майже не приділялося. Зустрічаються окремі поодинокі роботи у науковій літературі, які потребують особливого аналізу (наприклад, [1; 2]). Однак господарсько-правовий статус суб'єктів, що надають освітні послуги і мають публічно-приватні інтереси, вимагає окремих досліджень уже зараз.

Формування правового статусу суб'єктів господарювання як в європейських країнах, так і в Україні відбувалося впродовж кількох століть. Активізувалися і прискорилися ці процеси у ХХ столітті. А сучасні надшвидкі зміни правового статусу суб'єктів з надання освітніх послуг проходять з кінця ХХ – початку ХХІ століття.

Тому виглядає логічним розгляд генезиса правового статусу суб'єктів господарювання, що надають освітні послуги, від давніх часів до початку ХХ століття (у час первинного становлення); розгляд формування правового статусу цих суб'єктів від початку до кінця ХХ століття (у час розвинутого імперіалізму); розгляд новітніх тенденцій у правовому статусі суб'єктів з надання освітніх послуг з кінця ХХ – початку ХХІ століття (у час глобалізації).

Отже, ціллю цієї статті є виявлення основних елементів правового статусу суб'єктів господарювання, що надають освітні послуги, від появи таких суб'єктів до їх діяльності на початку ХХ століття, а також визначення основних історико-правових етапів процесу формування правового статусу.

На сучасних українських землях публічні освітні заклади почали з'являтися при перших християнських церквах. Навчання здійснювалося переважно з поглибленим вивченням церковних вчень. Щось схоже на сучасні суб'єкти господарювання з надання освітніх послуг з'явилося лише при Ярославі Мудрому. У більшості своїй освітні послуги надавалися на безоплатній основі. Проте отримувачем цих послуг,

найчастіше, могли бути або дуже заможні люди, або ті, хто відмовлявся від світського життя.

Розвиток освіти і науки був тісно пов'язаний із розвитком нації і держави. За часів Я. Мудрого було введено шкільну освіту для дітей «нарочистої чаді», а згодом вийшов перший збір законів В. Мономаха «Повчання дітям», засновані Острозький греко-слов'янський колегіум, братські школи [3, с. 76].

У цей же час у Західній Європі поступово почалося викладання наук, забутих з часів Давньої Греції та Давнього Риму. Так, у кінці XI – початку XII століть у Західній Європі виникли перші університети, в межах яких було розгорнуто широкомасштабне вивчення й опрацювання візантійських правових пам'яток – Дигест, Кодекса, Інституцій і Новел Юстиніана. З'явилася університетська юриспруденція [4, с. 15]. Тобто європейські суб'єкти господарювання в освітній сфері не лише надавали освітні послуги, але і сприяли розвитку правової науки та формуванню правової свідомості у суспільстві. І це стосується не лише правової освіти, адже поступово розпочинається вивчення інших суспільних наук.

Суб'єкти сфери надання освітніх послуг (найчастіше перші університети) мали високий рівень публічності, адже не тільки слугували джерелом отримання прибутків для їх власників або державних діячів, які розпоряджалися їх майном, але і формували суспільну думку, мораль, культуру. Саме вони визначали правила поведінки у суспільстві та напрями розвитку держав.

У Західній Європі система освіти будувалася на базі латинської писемності і прошарок освічених людей писав і спілкувався латинською мовою. Правилком для Західної Європи було використання латини для запису юридичних текстів. Проте в окремих країнах, наприклад в Англії, для цього могла застосовуватися місцева писемна мова. У староруському суспільстві у цей час прошарок освічених людей писав і говорив руською та церковнослов'янською мовами. Візантійсько-руські угоди свідчать, що усі основні юридичні поняття могли бути виражені руською мовою [4, с. 16]. Слід сказати, що таке становище пов'язане із мовою передачі знань від викладачів студентам. Зворотній висновок можливо зробити відносно Русі, проте не можливо для Європи, оскільки у європейських країнах мало хто (навіть із найосвіченіших людей) у побуті спілкувався латинською мовою.

Завдяки високому публічному значенню суб'єктів господарювання освітньої сфери з XII століття керівництво Римо-католицької церкви намагалося заборонити викладання в університетах римського права, яке протиставлялося праву канонічному [4, с. 19].

В українських землях у цей час відбувалося становлення власної системи суб'єктів, що надавали освітні послуги. Можна виділити основні особливості української системи освіти у післякнязівську (козацьку) епоху. По-перше, на відміну від країн Заходу в українських землях діяли в основному не вищі навчальні заклади (ВНЗ), а навчальні заклади (НЗ) середнього типу. Це були так звані братські школи, які фінансувалися за рахунок коштів Війська Запорізького та особистих пожертв окремих козаків, шляхти та міщан. Освітні послуги надавалися безоплатно. Навчалися навіть дівчата (особливо це стосувалося дітей загиблих козаків). Також до цих суб'єктів можна віднести бурси, що підпорядковувалися церкві, проте надавали і світські знання. По-друге, на відміну від тодішнього Московського царства освіта більшою мірою носила світський, а не суто теологічний характер. Вивчалися гуманітарні і точні науки, іноземні мови, правові науки. Останні передбачали вивчення звичаєвого козацького права, права міських громад, магдебурзького права.

У XVII столітті в українських землях почали з'являтися ВНЗ. У 1631 році відкрився перший ВНЗ університетського типу – Києво-Могилянська колегія. За своєю структурою цей ВНЗ нагадував західноєвропейські університети. Ректор мав необмежені права і розпоряджався всіма доходами та майном колегії, слідкував за

викладачами, «вершив суд та розправу». Кошти для колегії надходили із декількох джерел: від монастирів, в якості пожертвування духовних осіб, гетьманів, заможних козаків та міщан.

Незважаючи на схожість із європейськими ВНЗ Києво-Могилянської колегії, цей ВНЗ відповідав духу свого часу і мав правовий статус, далекий від правового статусу сучасних ВНЗ. А ВНЗ, схожі із сучасними, почали з'являтися на українських землях аж у ХІХ столітті. 5 (17) листопада 1804 року імператором Олександром І було затверджено Статут Харківського імператорського університету, до складу якого входило відділення (факультет) моральних і політичних наук [Тацій В. Флагман юридичної освіти України / В. Тацій // Вісник державної служби України. – 2005. – № 2. – С. 41-43. с. 41].

Правовий статус тодішніх ВНЗ знайшов відображення у положеннях Статуту 1804 року, проект якого було запропоновано В.Н. Карзініним. Принциповою рисою цього Статуту була університетська автономія (незалежність його від держави), що передбачала виборність ректорів, проректорів, професорів таємним голосуванням, право університетів затверджувати присудження наукових ступенів, утворювати кафедри тощо. Згідно зі статутом університет визначався як ВНЗ, у якому «приготовляється юношество для вступлення в різні звання государственной службы» [5]. Виконавчим органом університету було Правління, яке складалося із ректора, деканів і особливого засідателя, який призначався піклувальником із кола професорів. Правління здійснювало керівництво всією господарською, адміністративною та фінансовою діяльністю університету. Фактично університети цього часу діяли як самостійні суб'єкти господарювання, суб'єкти численних майнових правовідносин.

Таким чином, університети, які діяли на початку ХІХ століття мали дуже схожий обсяг господарської компетенції і схожі особливості управління, фінансування та відповідальності, що і сучасні державні ВНЗ ІІІ-ІV рівня акредитації.

Університети займали найвище становище в системі освіти Російської імперії у ХІХ столітті. Вони надавали найбільш систематичні освітні послуги, могли присвоювати наукові ступені. Проте уже з другої половини ХІХ століття підвищився рівень урядового контролю над ВНЗ. У зв'язку з цим у 1846 році було видане розпорядження про підпорядкування Харківського та Київського університетів генерал-губернаторам.

Водночас держава була не в змозі задовольнити потреби у дипломованих спеціалістах. Це призвело до появи неурядової (вільної) вищої школи, створеної за ініціативою буржуазної інтелігенції та частково за рахунок коштів торговельно-промислових кіл. Це була система не субсидованих державою суспільних та приватних освітніх установ. Приватні ВНЗ були першими суб'єктами, які повністю матеріально забезпечувалися за рахунок внесків засновників, пожертвувань та внесення плати за навчання студентів. Хоча плату за навчання почали брати раніше у державних університетах (з 1817 року).

Існувало дві групи недержавних ВНЗ – неурядові (або суспільні) та приватні. Перші створювалися на «ідейній основі» та переслідували виключно просвітницькі цілі, маючи при цьому статус непідприємницьких установ. Усі їхні кошти, які надходили від громадських організацій та окремих філантропів, а також як оплата студентів за навчання, спрямовувалися на виплату зарплати викладачам, розвиток навчально-допоміжної бази та удосконалення навчального процесу. Саме у цей час створення суб'єктів господарювання, які не мали на меті брати участь у комерційній діяльності, викликало у цивілістів певні сумніви у «повноцінності» такої конструкції. Тому конструкція установи, яка відрізнялася від класичних, розглядалася іноді як певна вада в усталеній конструкції юридичної особи. Так, Д.І. Мейер писав з цього приводу, що «больницы, богадельни и тому подобное одаряются правами, от чего и

юридические лица этого рода называются «*ria causa, ria corpora*» (кауза в корпорации, изъян в корпорации)» [6, с. 118].

Недержавні ВНЗ другої групи – приватні – створювалися як комерційні організації, оскільки повинні були не тільки фінансово забезпечувати свою власну діяльність, але й давати прибуток «господарю» у вигляді відсотка на витрачений капітал. Недержавні ВНЗ створювалися як суб'єкти господарювання та фінансувалися різними власниками. Згідно із Законом «Про приватні ВНЗ, класи та курси Міністерства народної освіти, що не користуються правами урядових навчальних закладів» від 1 липня 1914 року «приватні навчальні заклади, класи та курси на засадах, визначених у їхніх статутах, можуть від власного імені набувати прав на майно, у т.ч. право власності і право на нерухоме майно, брати на себе зобов'язання, позиватися і відповідати у суді» [7]. На початку 1917 року було навіть прийнято «Положення про приватні заклади освіти» на основі Закону про приватні ВНЗ, яким фактично було прирівняно правовий статус недержавних та державних ВНЗ, а також чітко визначено порядок створення та функціонування перших. Недержавні ВНЗ нарівні із державними були підпорядковані Міністерству народної освіти Російської імперії. Проте часу на це не вистачило. Приватні ВНЗ, як і багато інших установ, створювалися у дозвільному порядку. Причому при вирішенні питання про відкриття ВНЗ до 1917 року відповідні державні органи перевіряли політичну благонадійність засновників та їх платоспроможність [8, с. 157]. Але після 1917 року приватні заклади освіти припинили своє існування.

У 60-70-ті роки XIX століття на території України за ініціативою царського уряду з метою пристосування державного ладу Російської імперії до проблем капіталістичного розвитку було проведено ряд реформ: у 1861 році – селянську; у 1864 році – земську; у 1870 році – міську; у 1864 році – фінансову та судову; у 1864-1874 роках – військову. Однією з перших протягом 1860-1864 років відбулася шкільна реформа [9, с. 25].

Формування поняття освітньої установи здійснювалося на території України, як і в Російській імперії загалом, виходячи з традиційного ідеалу сильної централізованої держави, здатної забезпечити необхідний порядок. Тому саме установа виявилася ефективною формою реалізації державою своїх функцій, в тому числі й освітньої. Сказаним обумовлювалося те, що заклади освіти цього періоду створювалися у переважній більшості у формі державних установ. Вища школа знаходилася під опікою держави і слугувала державним цілям. Вона виникла і створювалася, перш за все, як школа професійна, яка переслідувала «одну виучку» в галузі тих чи інших знань, які були потрібні тодішній державі.

На відміну від університетів Західної Європи, які почали створюватися ще у Середні віки, де їх кількість поступово зростала незначними темпами, університети Росії та України почали з'являтися значно пізніше. Російська імперія як країна другого ешелону капіталізму вийшла на шлях індустріальної модернізації і розвитку науки значно пізніше, ніж країни Західної Європи [10, с. 157]. У 1892 році у країні діяло 48 ВНЗ, у 1899 – 56, а у 1917 – 65, що вказує на досить повільний розвиток вищої школи.

У 1900 році у межах Російської Імперії діяло 10 університетів. Поділ студентів університетів на корпорації (за середньовічною моделлю) зберігся лише в одному ВНЗ Російської імперії – у Гельсінгфорському університеті. У всіх інших університетах Російської імперії такий поділ був відсутнім. Державні ВНЗ в кінці XIX – на початку XX ст. за своїм юридичним статусом фактично являли собою місцеві підрозділи тих центральних державних установ (міністерств та головних управлінь, святого Синоду, власної її імператорської величності канцелярії по установам імператриці Марії Федорівни), яким вони були підвідомчі. Фінансувало їх Державне казначейство [8, с. 20].

Пореформенний період виділявся бурхливим розвитком освіти в Наддніпрянській Україні. На початку ХХ століття тут склалася відносно розгалужена мережа вищих і середніх спеціальних навчальних закладів. У 1914 році діяло 27 ВНЗ, у т.ч. 3 університети, в яких навчалось 35,2 тис. студентів. Початок ХХ століття позначився серйозними дискусіями щодо подальших шляхів розвитку освіти, пошуком більш ефективних форм організації управління освітньою галуззю, які не втратили свого значення і сьогодні.

У 90-х роках ХІХ століття земства розгорнули активну діяльність щодо розвитку початкової освіти. На початку ХХ століття ними було розпочато створення народних шкіл вищого типу, як, наприклад, двокласна школа ім. М.О. Корфа (1902) Олександрівського повіту Катеринославської губернії. Для завідування двокласними школами утворювалися два колегіальні органи – попечительська рада (обраний повітовими земськими зборами почесний наглядач та два члени – завідувач школи і голова повітової земської управи), що відповідала за ведення господарських справ, а також педагогічна рада (завідувач школи, законовчитель, викладачі та члени попечительської ради), яка займалася навчально-виховними справами [11, с. 37].

Як бачимо, у цей час початкові та загальні школи були навіть у селах та невеликих робітничих містечках. Так, у майбутньому місті Єнакієве Донецької області на межі ХІХ-ХХ століть діяли «Народний дім», кінематограф, клуб працівників металургійного заводу, бібліотека споживчого товариства, чотирикласова місцева і заводська школи, трикласова церковноприходська школа та двокласова школа Товариства допомоги незаможним євреям [12]. Тобто, працівники підприємств та селяни мали можливість вибору навчального закладу для своїх дітей.

Уряд, стурбований земською ініціативою, намагався відсторонити земства від впливу на роботу початкових шкіл. Більш того, намагався передати їх всі у відання міністерства. Однією з таких спроб був закон від 12 червня 1900 року про обмеження земського обкладання, який заборонив щорічне збільшення земських зборів більш ніж на 3 %. У тому ж 1900 році міністерство підготувало проект «Наказу повітовим та губернським училищним радам», яким передбачалося повне відсторонення земств і міського самоврядування від турбот про освіту [13, с. 371].

Під впливом революційних подій 1905 року порушуються питання про широку демократизацію освітньої системи. Зокрема, 27 серпня були опубліковані «Тимчасові правила про управління ВНЗ відомства Міністерства народної освіти», або, як називали його сучасники, указ про автономію університетів. «Тимчасові правила» надавали навчальним закладам певну автономію щодо попечителів округів і міністерства. Радам поверталось право обрання ректорів та їх помічників, а факультетським зборам – деканів і секретарів. Ректору ввірялося керівництво інспекцією свого закладу, що суттєво розширювало його владу [14, с. 7-8].

Взагалі за часів царювання Імператора Миколи ІІ народна освіта досягла значного розвитку. Менш ніж за 20 років суми кредитів, асигнованих Міністерству народної освіти зросли до десяти разів. У цей час загальна освіта була безкоштовною за законом. З 1908 року вона стала обов'язковою. З того часу у межах усієї Російської імперії відкривалося близько 10000 шкіл щорічно. Слід зазначити, що в Англії та США студенти платили за навчання у ВНЗ від 750 до 1250 доларів США на рік, а в Російській імперії – від 50 до 150 рублів (від 25 до 75 доларів США на рік). При цьому незаможні студенти часто могли звільнитися від плати за навчання.

Зі зміною уряду змінювалася й політика відносно професійних ВНЗ. Так у 1915 році нараховувалося близько 550 вищих, середніх і нижчих професійних навчальних закладів, які зосереджувалися в міністерствах народної освіти, торгівлі й промисловості, внутрішніх справ, військовому, шляхів сполучень, головному управлінні землеустрою і землеробства тощо. Кожне з них мало свою систему управління.

Початок ХХ століття позначився активним пошуком шляхів удосконалення управління системою освіти. Уряд намагався проводити традиційну політику посилення контролю над НЗ, чому досить успішно протидіяла громадськість, наполягаючи на необхідності децентралізації управління [14, с. 12].

Отже, правовий статус українських навчальних закладів формувався протягом кількох століть. За цей час до початку ХХ століття змінилося кілька історико-правових етапів процесу формування правового статусу навчальних закладів. Кожен етап відрізнявся основними елементами у правовому статусі.

Першим можна вважати етап, що тривав від появи перших НЗ при церквах і монастирях за часів князів Київської Русі до XIV–XV століття. Цей період збігся у часі з появою перших ВНЗ у Західній Європі. В українських землях НЗ формували суспільну думку, мораль, культуру, визначали правила поведінки у суспільстві та напрями розвитку держави (у т.ч. розвиток власної руської та церковнослов'янської мов). Навчальні заклади цього періоду залежали від можновладних світських та впливових церковних осіб. Уся господарська та інша діяльність НЗ залежала від думки цих осіб.

Другий етап тривав протягом початку і розквіту козацької епохи. У цей час утворювалися і діяли НЗ середнього типу – братські школи та бурси. Ці НЗ залежали від фінансування з боку суспільних об'єднань – об'єднань козаків, шляхти та міщан – братств, Війська Запорізького, окремих меценатів; проте господарювали на власний розсуд; надавали послуги з вивчення гуманітарних і точних наук.

Третій етап еволюції правового статусу українських НЗ припадає на XVII – XVIII століття. У цей час почали з'являтися ВНЗ університетського типу, що були аналогічні західноєвропейським університетам – мали визначену структуру та компетенцію управлінських органів, можливість самостійно використовувати грошові кошти і майно, вступати у господарські правовідносини.

Четвертий етап включає першу половину XIX століття. У цей час в українських землях діяли ВНЗ сучасного типу. Їх правовий статус визначався найвищою державною владою. Вони мали автономію від держави, їх органи поділялися за функціональною ознакою, діяли як самостійні суб'єкти господарювання, суб'єкти численних майнових правовідносин – мали обсяг господарської компетенції і особливості управління, фінансування та відповідальності, аналогічний сучасним державним ВНЗ III–IV рівнів акредитації.

П'ятий етап становлення правового статусу НЗ в Україні проходив у другій половині XIX століття. У цей час було підпорядковано університети генерал-губернаторам; проведено шкільну реформу 1860–1864 років; було розділено НЗ на державні і недержавні. Усі НЗ отримали можливість брати гроші за надання систематичних і потрібних освітніх послуг; отримали право присвоювати наукові ступені. Недержавні НЗ поділялися на неурядові (суспільні) та приватні. Усі НЗ субсидувалися державою. Неурядові (суспільні) НЗ створювалися у формі непідприємницьких установ; приватні НЗ створювалися як комерційні організації.

Шостий етап становлення правового статусу НЗ охоплює період від початку ХХ століття до 1917 року. У цей час кожного року утворювалися нові НЗ різного рівня. Законодавство з одного боку, спрямовувалося на послаблення ролі земств та громадських організацій в освітній сфері, а з іншого боку, – на демократизацію освітньої системи, автономізацію НЗ. Початок ХХ століття позначився серйозними дискусіями щодо подальших шляхів розвитку освіти, пошуком більш ефективних форм організації управління освітньою галуззю. Однак уже тоді загальна освіта була обов'язковою, плата за надання послуг з отримання вищої освіти була у десятки разів нижчою від європейських аналогів, якість освітніх послуг постійно зростала. Правовий статус НЗ був майже ідентичним сучасному. НЗ мали широкі повноваження і свободу здійснення господарської діяльності. Наявність некомерційних і комерційних НЗ

одночасно є доцільним і цікавим для дослідження питань щодо можливості використання сьогодні. Проте після 1917 року відбулися зміни у правовому статусі НЗ, які вплинули на сучасний стан явища. Дослідження змін у правовому статусі НЗ після 1917 року до кінця ХХ століття потребує окремої уваги у найближчому майбутньому.

РЕЗЮМЕ:

У статті розглянуто процеси становлення правового статусу навчальних закладів в Україні з їх появи до початку ХХ століття. Визначено основні шість етапів досліджуваних процесів і особливості правового статусу навчальних закладів на кожному з них.

РЕЗЮМЕ:

В статье рассмотрены процессы становления правового статуса учебных заведений в Украине от их появления до начала ХХ века. Определены основные шесть этапов исследуемых процессов и особенности правового статуса учебных заведений на каждом из них.

SUMMARY:

In the article it is considered the processes of becomings the legal status of educational establishments in Ukraine from their appearance to beginning of ХХ age. Basic six stages of the probed processes and feature of legal status of educational establishments on each of them are certain.

Література:

1. Булатов Е.В. Структура хозяйственно-правового статуса высших учебных заведений частной формы собственности / Е.В. Булатов, И.Н. Остривный // Экономика та право. — 2010. — № 1. — С. 61—66.
2. Куцурубова-Шевченко О.В. Господарсько-правові проблеми функціонування державних вищих навчальних закладів / О.В. Куцурубова-Шевченко // Экономика та право. — 2009. — № 1. — С. 80—85.
3. Монаєнко А. Нормативно-правова база розкитку освіти та науки в Україні / А. Монаєнко // Право України. — 2007. — № 10. — С. 76—78.
4. Томсинов В.А. Юриспруденция Древней Руси и правовая культура Византии // Вестник Московского университета. Серия 11. Право. — 2009. — № 4. — С. 3—26.
5. Устав Императорского Харьковского университета // ПСЗ. Собр. I. — СПб. : Тип. II Отд-ия Его Император. Величества Канцелярии, 1830. — Т. XXVIII. — С. 589—607.
6. Мейер Д.И. Русское гражданское право : в 2 ч. / Дмитрий Иванович Мейер. — По исп. и доп. 8—му изд. 1902 г. — М. : Статут, 1997. — Ч. 2. — 455 с.
7. О частных учебных заведениях, классах и курсах Министерства народного просвещения, не пользующихся правами правительственных учебных заведений : Одобренный государственным советом и государственною думою Закон от 1 июля 1914 года № 2006 // Учитель и школа. — 1914. — № 17/18. — С. 56—71.
8. Иванов А.Е. Высшая школа России в конце XIX начале – ХХ века / А.Е. Иванов. — М. : Наука, 1991. — 392 с.

9. Гусарев С.Д. Тези до історичного портрету правової системи України (період з Х до XX ст.) / С.Д. Гусарев // Право і суспільство. — 2009. — № 1. — С. 22—26.
10. Высшее образование в России : Очерки истории до 1917 года / под ред. В.Г. Кинелева. — М. : НИИ Высш. образования, 1995. — 352 с.
11. Нариси історії українського шкільництва. 1905-1933 : Навч. посіб. / За ред. О.В. Сухомлинської. — К. : Заповіт, 1996. — 304 с.
12. Енакиев Федор Егорович // [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://infodon.org.ua/pedia/205>.
13. Медынский Е.Н. История русской педагогики до Великой Октябрьской социалистической революции. — 2—е изд., испр. и доп. — М. : Учпедгиз, 1938. — 512 с.
14. Прокопенко Л. Система управління освітою в Україні на початку XX ст. / Л. Прокопенко // Актуальні проблеми державного управління. — 2006. — Вип. 1 (23). — С. 3—13.

Деревянко Б.В. Формування правового статусу суб'єктів господарювання у сфері надання освітніх послуг до початку XX століття / Б.В. Деревянко, М.В. Савченко // Вісник Донецького національного університету. Серія Економіка і право. - 2011. - Вип. 1. Т. 2.- С. 400-405.